

ביקורות ספרים

פצעי עבר וחלומות עתיד: אוטוביוגרפיה של היסטוריון

אורית רוזין

אייל נווה, דמדומי הימים: ביוגרפיה מתעתעת של בן הארץ, הוצאת כרמל,
2025, 340 עמודים.

הביוגרפיה הדמיונית של אייל נווה, היסטוריון שהתמחותו בהיסטוריה אמריקנית באוניברסיטת תל אביב ובהוראת היסטוריה בסמינר הקיבוצים, איננה ממואר מפני שחלקים ממנה, כפי שכותרתה רומזת, אינם אלא בדיון; ועדיין אין היא בחזקת בדיון, מפני שחלקים ממנה אכן התרחשו. ומשעה שאיננו יודעים מה אמת ומה לא, מוטב להניח שהמספר דובר אמת. גם אם אינו מעיד על מעשה שהיה – הוא מעיד על נפתולי הנפש של גיבורו, והוא מעיד על התרבות שעיצבה אותו ועל האירועים ההיסטוריים ועל רוח הזמן.

יורם, בן דמותו של נווה, נולד וגדל ברמת השרון למשפחה יוצאת גרמניה (ברובה) ופולין. יורם הוא בן לאב מהנדס ולאם גננת. אומנם ילדותו המוקדמת עברה עליו בבית צנוע, אך כבר כשהיה תלמיד בבית הספר היסודי, החזיק אביו רכב פרטי ולמשפחה היה טלפון בבית – מסמלי הסטטוס של שלהי שנות החמישים ושנות השישים המוקדמות. טקס הבר-מצווה של יורם פותח את הספר. ובאקספוזיציה לספר ניצבת בין היתר המתנה שקיבל מאביו ושהעידה לא רק על תרבות הצריכה בת הזמן ההוא, כי אם גם על תקוותיו של האב לגדל בן מהנדס בצלמו. מסכת יחסיו עם בני המשפחה המורחבת נפרשת אף היא. ההווה המשפחתית שהוא מתאר תהיה ודאי מוכרת לרבים מבני גילו ואף לצעירים ממנו שצמחו בסביבה דומה.

המושבה רמת השרון, בית הספר היסודי על טקסי החגים שלו ותחומי העניין של יורם משקפים תמונה נאמנה למדי של ההיסטוריה הלאומית וגם של תוכנית הלימודים בבית הספר. המחבר מיטיב לתאר את יחסי ההורים, התלמידים והמורים ומצייר תמונת ילדות ישראלית אופיינית לאזורי הארץ (ובעיקר מרכז הארץ) שבהם

היה רוב של אוכלוסייה יוצאת מזרח ומרכז אירופה, מהם בורגנים, מהם חקלאים ומהם זעיר בורגנים רבים.

יוצאי גרמניה, על אף המהפכה התרבותית הציונית, חשו שייכות עמוקה לארץ שממנה היגרו הם או הוריהם, וזו הותירה בהם את חותמה התרבותי. סיפור העלילה שנטווה בין היתר סביב ההיסטוריה היהודית-גרמנית המשפחתית אינו רק סיפור פרטי, כי אם גם עדות לזהות קהילתית חזקה המצויה עד היום בליבת השיח של יוצאיה. נווה מיטיב לתאר את התהום הבלתי-ניתנת-לגישור שהפרידה בין אלה שעלו לארץ במועד – שלא היו שם ואינם יכולים להבין – לבין שורדי השואה שעלו לאחריה. הסיפור המשפחתי יוצא הדופן של יורם, שלא ארחיב בו כדי שלא לקלקל את חוויית הקריאה – שסביבו עולות שלל שאלות מוסריות – עומד במוקד חלקו השני של הספר.

יורם מעיד על עצמו שהיה תלמיד מצטיין, שלמד קרוא וכתוב וחשבון בתוך חודש, ובשל הצלחתו בלימודים התנשא על חבריו. הישגיו אולי זיכו אותו בחסדי המורים, אך לא בקלות זכה בפופולריות בקרב הילדים. ההצלחה המוקדמת הפכה אותו לפרפקציוניסט המתקשה להתמודד עם כישלונות. כבן למשפחה ממעמד מורם ביקש גם לרצות את הוריו. דמותו של יורם, שאינו יכול תמיד לתרגם את כישלונותיו האקדמיים למיומנויות השתלבות חברתית, ולימים אף לא למעמד מספק בקהילה האקדמית, מהדהדת את זרותם של יוצאי גרמניה ביישוב ובמדינת ישראל הצעירה. קהילה זו הצליחה במידה רבה לשקם את מעמדה הכלכלי כבני המעמד הבינוני לאחר עלייתה ארצה, אך היא לא זכתה לככורה פוליטית. אומנם יהודי גרמניה הם הקהילה הנחקרת ביותר – רשת של מוסדות תרבות מתעדת את קורותיהם – אבל מעבר לאקדמיה קיומם המובחן מעניין בעיקר את בני הקהילה עצמם. הדיון הציבורי בישראל של ימינו ממוקד כולו ביוצאי ספרד וארצות האסלאם ובתרבותם, ומה שנותר מן הזהויות הקהילתיות של יוצאי אירופה הוא רק חיסולן בשואה. רק למחיקה ולהיעדר נותר מקום בישראל.

בעמודי הספר הראשונים נזכרת בחטף פרשת ילדי תימן, כשאימו של יורם נשאלת בעת טיולה עם יורם התינוק כהה העור במושבה, אם אימצה ילד תימני – זו דרכו של המחבר לפגוע בתמונת הילדות ובדיוקנה של ישראל הצעירה, חוט שני הנטווה לאורכו של הספר. יורם מעיד על קהילתו וגם על מי שנמצאו מחוצה לה. הוא מתאר את זרות המפגש עם העולים המזרחים. היכרותו הראשונית עימם הייתה באמצעות עוזרות הבית שהעסיקה המשפחה ושהתגוררו במעברה הסמוכה –

מורשה; הוא מעיד גם על זרותם של קרובי המשפחה הדתיים – גם אלה שגרו בקיבוץ הדתי; בולטת בסיפורו זרותם של הערבים שעבדו בשדות המושבה, שעליהם שרו הילדים שירי לעג. כל אלה משקפים את היחסים ההיררכיים והמעמדיים של החברה הישראלית של הימים ההם. עם זאת, הבידול הגיאוגרפי שעליו מספר הגיבור יורם, נשמר אולי ביישובים קטנים כרמת השרון של ילדותו, אך הרבה פחות מכך בעיר הגדולה תל-אביב; שם ניצולי שואה, מזרחים ותיקים וחדשים, ואף ערבים שבסוף שנות החמישים החלו להשתלב בשוק העבודה הכללי, חלקו מרחב משותף – גם אם לא מעמד.

העדות הכנה של המספר על הליקויים שהוא מוצא באופיו שלו היא אות ומופת לביקורת הנוקבת שנהוגה הייתה במשפחות ממוצא גרמני. בבתים מתוקנים היו כללים ברורים והילד היה מושא מתמיד לעיצוב; כישוריו, אופיו והתנהגותו היו נתונים לפיקוח ולביקורת. זו הובילה לעיתים קרובות להתפתחותה של יכולת רפלקסיבית – כזו המאפשרת את ההתבוננות העצמית המפוכחת. עם זאת, לא תמיד הייתה הביקורת קונסטרוקטיבית והתלוותה לה מידה מספקת של אהבה ושל קבלה, כפי שהיה, כך נדמה, בביתו של המספר.

הביקורת העצמית של יורם על מגבלותיו בתחומי החשיבה המתמטית או על הביישנות הממאירה שהקשתה עליו ליצור קשר עם בנות המין השני, הופכת בהדרגה גם לביקורת נוקבת על האמונות ועל הדעות שהחזיק בהן בצעירותו ביחס למפעל הציוני ולמעשי המדינה – ביקורת המעצבת את זהותו האישית והמקצועית. ניכר שאת יורם מלווה אשמה על כך שהיה חלק מן האליטה האשכנזית בת הזמן ההוא ונטל חלק בצבא שהחזיק אז ומחזיק עדיין תחת שליטתו בני אדם משוללי זכויות. יורם אינו שלם גם עם הקריירה שלו, עם הבחירות שעשו ילדיו, עם נישואיו נטולי האהבה. תחושת הפגימות המתעוררת בקוראת תורמת לגיבושה של דמות מורכבת שסיפורה מרתק ומעורר קשב וקרבה. במיוחד כובשים תיאוריו את אופי ואת טיב היחסים בין בני המשפחה הקרובים והרחוקים. אלה מבטאים הוויה של קשרי משפחה שהייתה ואיננה עוד, שכן אופי היחסים בין הורים לילדים ורקמת היחסים בין בני משפחה קרובים השתנו בחלוף הדורות. בשעה שהיה יורם ילד וגם כשבגר, המשפחה הקרובה הכוללת דודים ובני דודים ואף דודנים רחוקים יותר, הייתה זירה פעילה של קרבה וקשר מכתבים ומאוחר יותר קשר טלפוני. כיום התרופפו הקשרים המשפחתיים ופחתה מידת המחויבות שהייתה מקור הכוח של המשפחות יוצאות אירופה במחצית הראשונה של המאה ה-20.

יורם מתעד את ראשית ההתעניינות שלו בפוליטיקה, את יכולתו לצבור ידע רב ואת הצטיינותו בחידוני טריוויה. ניצני זהותו המקצועית כהיסטוריון התעוררו כבר בשיעורי דברי הימים בבית הספר. אירוע אחד בולט בתיאור ראשית התבגרותו בבית הספר היסודי והוא תפקידו כסנגור במשפט הכיתתי של ההיסטוריון היהודי יוספוס – יוסף בן מתתיהו – שנגדו הוגש כתב אישום בעוון בגידה וסילוף ההיסטוריה. יורם אומנם מצליח לזכות את הנאשם מאישום הבגידה, אך הניצחון היחסי במשפט לא לווה רק בתחושת הישג, כי אם גם בכאב עמוק על שחברו הטוב נישק את הילדה שאהב. ברגע זה של בגידה ומשבר, כהיסטוריון התר אחר הזרעים שנטמנו בו עצמו במהלך חייו, הוא מזהה את הספק הנוכח בליבו של הנער הצעיר באשר לגיבורים שעיצבו את עולמו עד אז. המספר נוטע את ביקורתו על ההיסטוריה הציונית ועל סמליה ואת הסתייגותו ממעשי המדינה ברגע ראשוני זה. בין שהיו הדברים ובין שהשתנה הזיכרון יחד עם עולמו הפנימי כשעמד על דעתו, גיל ההתבגרות מתאים להרהורי כפירה.

המעבר לתיכון היה כרוך במשבר ובהכרה במגבלותיו בתחומים הריאליים והסב אכזבה מרה לאב המהנדס. עיסוקו של נווה בתחום החינוך ניכר היטב בספר. הוא בוחן שוב ושוב את דמותו שלו מבפנים, אבל גם מבחוץ – באמצעות ההורים והמורים – וכמחנך הוא מבחין כיצד מבטם מעצב את תחושות ההצלחה והכישלון גם יחד. הספר גדוש בתיאורי יחסיו החברתיים עם החברים ועם החברים הקרובים, עם בנות המין השני ועם בנות זוגו, ומיטיב לאפיין את ההשתנות לאורך ציר הזמן בין ראשית ההתבגרות, הנעורים, הבגרות המוקדמת ועד הבשלות.

במהלך החיים והתנועה בין האני המספר לסביבה החברתית ובין הארץ לביקורים בחו"ל הספר מספק מענה מסוים – מאופק בסגנונו – לשאלה כיצד הישראלים חווים את חייהם הפוליטיים, המדיניים והביטחוניים. תיאורו של יורם את חוויותיו כנער צעיר בתקופת ההמתנה, ערב מלחמת ששת הימים, מאיר מקרוב רגע מכונן בהיסטוריה הישראלית שמאז נוספו לו רגעי פחד רבים אחרים. רגע זה של חשש מפני מלחמה כוללת מעורר בסבתו של המספר – שהוא קורא לה בגרמנית האוממה שלו – את הרצון להימלט מן הארץ; בחירה זו הייתה פחות יוצאת דופן ממה שנהוג לחשוב, כך העידו עיתוני התקופה שדיווחו על הצפיפות הגוברת של היוצאים מן הארץ בשדה התעופה לוד. בין הסבתא המבקשת למצוא מקלט, ולו זמני, בארצות הברית, לבין האב הציוני המסור לארץ בכל מאודו, הנער יורם דבק דווקא בעמדתה של סבתו.

כך, כל הפחדים (היהודיים) כולם מלווים את סיפור חייו של יורם. מוראות העבר, ומעל כולן השואה, שולחות את זרועותיהן הארוכות אל ההווה. ויורם, ההיסטוריון, גיבור העלילה, לכוד כמו כולם, מיטלטל בסערה. חלקו במלחמת יום הכיפורים מלווה אותו כצל כל הימים כמו את בני דורו הלוחמים. את רעיו המתים הוא נושא איתו מאז. על אף שתיאורו את חוויותיו במלחמה יבש ומרוחק – מבעד לאיפוק ניכר החותם המפריד בין העולם שלפני המלחמה לעולם שלאחריה. עד כדי כך שהפריוזיזציה של ההיסטוריה בכלל וזו הישראלית בפרט, המבותרת בידי ה"לפני" וה"אחרי" של המלחמות, נעשית מובנת מתמיד. ברגע אחד של התארגנות בין מפלה לבין הקרב שלאחריה הוא מספר:

אחרי מספר ימים התמונה הולכת ומתבהרת: כעשרים לוחמים מקרב סוללה ב' (שרדו [...]) שוקי ואני יושבים עם הרשימות, מתאמים את שמות השורדים לרשימת חיילי הסוללה שהכרנו. למעלה מעשרים שמות נעדרו מהרשימה [...] אנחנו מקריאים את שמות הנעדרים תוך כדי חנוק, השמות שנקראים במכשיר הקשר מטלטלים את נפשנו, ההדחקה שכפינו על עצמנו נפרצה באחת. אנחנו בוכים יחד ולא מסוגלים להירגע. (עמ' 124)

בין מלחמת יום הכיפורים הראשונה לבין מלחמת יום הכיפורים השנייה שראשיתה ביום שמחת תורה, נמתח סיפור חייו כאדם בוגר, בן זוג, אב וסב. בתווך נרקמים בכל זאת חיים, קריירה ומשפחה.

היווצרותן של מדינות הלאום, כמו ריבונות בכלל, כרוכה בעוולות מוסריות, לא כולן מחויבות המציאות. כל היסטוריון יודע, ובכלל זאת נווה, עד כמה גדושה ההיסטוריה עוולות שאין בכוחה של חברה לתקן. הביוגרפיה הדמיונית של נווה מתפרסמת בעשור השמיני לחייו, ושיבה טובה, כידוע, נזקקת להשלמה עם מה שהיה ומה שאי אפשר עוד לשנות. יורם, בן דמותו של אייל נווה, כמו רבים מבני גילו בישראל כיום, אלה שהשתתפו במלחמות ונושאים איתם את מתייהם, אינם יכולים להיות בשלום עם חטאי מדינתם. עם זאת, בניגוד למוחים העומדים בכיכר העיר, המטילים את האשמה על מי שנושאים באחריות לחטאי ההווה, גיבור הספר מתייסר ומכה על חטא אהבתו ומסירותו למקום הזה ולחברה הזאת ועל כישלונו בתיקונה. תחושת האשם שלו על היותו בן העילית, על שותפותו במקום השבור הזה, מעידה על עומק המשבר האונטולוגי שאנו מצויים בו.

חלקו האחרון של הספר חורג מהזמן הנוכחי אל עבר העתיד. בזמן זה, בהיות

הגיבור בעשור העשירי לחייו, בינה מלאכותית, כך מסביר לו נכדו, מנהלת מדינה אחת במרחב ושלוש ישויות פועלות בה: ישות ליברלית של יהודים ומיעוט של ערבים, ישות יהודית-דתית נטולת ערבים וישות ערבית-מוסלמית נטולת יהודים. הבינה המלאכותית מנטרלת את השפעתם הרעה של הפוליטיקאים. חלקו זה של הספר חורג בסגנונו משאר החלקים, ואולי מפני שטרם חווה את כל זאת, חלק זה נופל מקודמיו ברמתו הספרותית. במידה רבה כמו באוטופיות של מפנה המאה ה-20 – ניכר שאיכותו של סיפור העלילה משנית למסר הפוליטי. יורם הזקן אומנם מעיד על עצמו באוזני נכדו שכבר אינו מבין את העולם, אך ניכר שהמחבר בן זמננו עדיין מבקש אחר פתרון למשבר המשמעות שהוא ורבים אחרים מבני דורו נתונים בו.

אחד הרגעים היפים בספר מתרחש במהלך מלחמת יום הכיפורים. יורם הצעיר ובני דורו העומדים מול האימה והאובדן, מציעים מענה ריאלי ומפוכח למשאלות ליבו של יורם המבוגר:

"הבטחתי לירמי את הספר 'האדם מחפש משמעות', אבל אין עוד ספר ואין עוד ירמי", אני אומר לשוקי, המום ממראה הזחל"ם. "אז מה המשמעות של כל זה?" שואל שוקי בסרקזם. "לא יודע, לא הספקתי לקרוא את כל הספר", אני משיב. "המשמעות היא שאין משמעות", פוסק שוקי. (עמ' 124)

במהלך חייו הבוגרים וכדי לחיות חיים ראויים יורם מנסח עמדה מוסרית שהיא, בין היתר, כלי לכינונה של משמעות קיומית. זו נועדה למתן את סבלו שלו ובמידת האפשר גם את סבלם של אחרים. הפתרון לסכסוך, שרקח בסוף הספר, מכיר במציאות שבה פרקטיקות של ייצור משמעות – בין שהן נחלתן של יהודים או של פלסטינים – אינן בוראות רק עולם מוסרי כי אם גם מעניקות לגיטימציה לרצחנות ולשנאת האחר. יורם רואה בבינה המלאכותית – הדאוס אקס מכינה – פתרון אפשרי. נראה אפוא שההיסטוריון אייל נווה, כמי שעיסוקו בחינוך לידיעת העבר, הוא אדם המאמין בעתיד; כי ברגע ההיסטורי הזה ובמקום הזה לאחר קריסתה של הנאורות וכשבא הקץ על האמונה באדם, כדי לבטוח במכונה שיצר האדם נדרשת מידה גדושה של אופטימיות.